

4.- EVOLUCIÓ HISTÒRICA

4.- EVOLUCIÓ HISTÒRICA

Un paisatge només es pot comprendre àmpliament si s'atén a la seva evolució, a l'antiguitat de la societat humana i a les dinàmiques associades a les seves activitats. Factors que influeixen en la configuració actual del paisatge.

Fer un esbós de les grans línies directores de l'evolució històrica de l'Alt Pirineu i Aran és una feina magna per les dimensions de l'objecte d'estudi, que, malgrat compartir molts elements comuns, té, a cada vall, les seves particularitats que dificulten el procés de síntesi. Però sí que es poden identificar unes línies més o menys comunes, unes tendències que, a grans trets, permetran de tenir una imatge indicativa de les forces generals que han anat dibuixant la complexa història del seu paisatge. En primer lloc, cal desfer la imatge de la serralada com a frontera, ja que ha estat més aviat una frontissa. Els Pirineus no només són permeables, sinó que, des de sempre, han estat pas obligat entre la Península i la resta d'Europa. I, més enllà de ser un simple lloc de pas, els moviments humans han estat factors continus d'aculturació i conformació del territori.

En aquest sentit, en les pàgines següents s'ofereix una breu perspectiva històrica de l'ocupació del territori i de les transformacions paisatgístiques al llarg dels segles. Aquest repàs dels grans períodes històrics d'intervenció en el paisatge s'inicia en els primers assentaments prehistòrics dels quals es té notícia, continua per les civilitzacions ibera i romana, pel paisatge medieval i modern, i culmina amb el paisatge contemporani, marcat per la indústria i la urbanització.

4.1.- Des dels primers assentaments fins a l'Edat Mitjana

Ja des del paleolític, en un entorn climàtic encara condicionat pel glacialisme, es troba presència humana als Pirineus, amb l'explotació dels recursos naturals, la cacera i la pesca. La revolució neolítica al Pirineu es va traduir sobretot amb la introducció de la ramaderia i, amb ella, les primeres grans transformacions del territori, amb l'inici de les desforestacions i la consolidació dels grans eixos de comunicacions per assegurar el desplaçament dels ramats. D'aquest moment deuen datar els primers models d'organització social, que van trobar en les valls el seu model bàsic d'ordenament. Amb la introducció del domini de la metal·lúrgia –primer el coure i més tard el bronze– van aparèixer noves formes d'explotació del medi, orientades, en aquest cas, a la mineria. D'aquest moment data l'eclosió del megalitisme, una manifestació cultural que és encara ben perceptible avui i que –si ens fixem en els emplaçaments escollits per a construir les tombes– també mostra de la percepció del paisatge que tenien els pirinencs de fa tres mil cinc-cents anys.

Se sap poca cosa sobre els hàbitats dels pirinencs protohistòrics. Probablement a partir de l'edat del bronze ja van començar a ocupar els fons de vall amb poblats aturonats i fortificats –*oppida* com els de Llo o Castellciutat– i van ajudar a consolidar la transformació dels espais més favorables a l'agricultura i, al mateix temps, a consolidar el funcionament de les comunitats tribals.

La iberització –la cultura producte del contacte entre els pobles indígenes i els colonitzadors mediterranis– no sembla haver tingut un gran impacte a les valls pirinenques. Però, un cop més,

aquesta interpretació és probablement producte tan sols del desconeixement. S'han localitzat gravats ibèrics a la Cerdanya, i la troballa de ceràmica àtica en megàlits pallaresos i en balms alturgellenques obliga a considerar les relacions comercials entre la muntanya i la costa com un fet habitual.

El pas de l'exèrcit d'Hanníbal pels Pirineus, el 218 aC, és la primera referència escrita de la serralada en la història. El relat que Polibi va fer de l'expedició ja denota una organització tribal perfectament definida capaç de desenvolupar una política d'aliances en funció dels seus interessos territorials. La romanització, que va començar a la costa al mateix moment en què Hanníbal travessava la serralada, no va deixar de banda els Pirineus. La percepció que l'alta muntanya era una zona on la presència romana era escassa i limitada als fons de vall, organitzada entorn de dues *civitates*, Isona i Llivia, està començant a ser revisada en profunditat. Hi ha encara molts interrogants, especialment sobre les relacions dels nouvinguts amb la població indígena, però és evident que els seus mètodes d'explotació agrària –les cadastracions i la introducció de la vinya i l'olivera– i la consolidació d'una xarxa viària ben definit van marcar de manera indeleble el paisatge pirinenc. Hi ha vestigis de la presència romana arreu, fins a les cotes més altes, i no hi ha dubtes d'una destacada activitat ramadera i minera. La qualitat dels pernills ceretans (*pernae cirritanae*) lloada per Estrabó i Marcial i les carboneres i escorials d'època romana a la vall Ferrera en són la prova que per altra part evidencia una intensa transformació local del paisatge.

Figura 4.1. Restes arqueològiques de l'antic assentament romà de Llivia, al turó del Castell

4.2.- De l'Edat Mitjana fins al segle XX

La desintegració de les estructures estatals romanes no hauria d'haver suposat un trencament amb el model d'explotació, que, en qualsevol cas, sí que hauria experimentat una certa involució quan es va produir la interrupció dels grans circuits comercials. Durant els segles en què va funcionar el nou estat visgot sí que es van produir alguns fets significatius, com l'ocàs de les antigues *civitates* romanes de Llivia i Isona en benefici de la ciutat episcopal d'Urgell, des d'on s'iniciaria el procés de cristianització de la muntanya, al qual no van ser aliens els monestirs (Tavèrnoles, Gerri, Alaó...), que van tenir un paper fonamental en l'evolució de les formes d'explotació agràries i ramaderes.

L'arribada fulgurant dels musulmans a començaments del segle VIII no es va traduir, a la major part de l'Alt Pirineu i Aran, en un canvi radical de les formes del paisatge, per la marginalitat de la seva presència demogràfica i també per l'escassa durada del seu domini, que fou escombrat cap a la fi del segle per la força dels francs. Aquests van fer una aposta estratègica per convertir el vessant sud dels Pirineus en una zona-tampó entre el regne carolingi i Al-Àndalus. La historiografia tradicional ha destacat el paper de la muntanya com a refugi dels desplaçats pels musulmans –els *hispani*, que apareixen en alguna font–, però no és possible ara per ara calibrar la seva transcendència, que sí que podria haver tingut la seva contrapartida en la desertificació d'àmplies zones del territori més properes a la frontera amb els musulmans. En aquest moment sí que es produí un fet transcendental: la parroquialització, és a dir, la consolidació de la xarxa de poblament que ha arribat pràcticament intacta fins als nostres dies, una xarxa que ha estat la responsable, en gran mesura, del model d'explotació del territori basat en les necessitats de cada poble i en la gestió del seu propi espai, el terme. Els francs van imposar també una nova organització política: els comtats, que en certa manera es van superposar a les antigues estructures tribals. La Val d'Aran, però, tenia la seva pròpia organització en *terçons*.

El procés de feudalització, que es va imposar amb força a partir del segle XI, va suposar la disgregació del poder en diverses unitats de jurisdicció senyorial. Els comtats d'Urgell, de la Cerdanya, del Pallars i de la Ribagorça van haver de compartir el seu control sobre el territori amb noves fonts de poder: el bisbat i el capítol d'Urgell, els representants de la petita noblesa local, els vescomtats, els monestirs... En tots els casos s'intentava exercir el control sobre la renda pagesa, tot i que les organitzacions parroquials van poder actuar com a contrapès a les pretensions senyorials. En aquest moment es va acabar de definir la xarxa radial de comunicacions i es van començar a fer les primeres empreses col·lectives per superar passos compromesos: l'exemple més clar és l'obertura de l'estret de Trespunts. És el moment també en què els vessants més assolellats es van ocupar amb terrasses per al conreu de la vinya. Al segle XI es documenten també les primeres fires i mercats, que van servir per canalitzar els excedents i racionalitzar els intercanvis.

La ramaderia va continuar essent un gran actiu econòmic durant tota l'edat mitjana. La fundació de Puigcerdà –creada el 1178 per Alfons I– va permetre la instal·lació de molts tallers de transformació de llana, que van convertir la vila cerdana en la més gran vila pirinenca. L'explotació de la fusta

Figura 4.2. El monestir de Santa Maria de Gerri, de gran importància durant l'edat mitjana

també va evolucionar gràcies a la demanda de les ciutats litorals: les mencions al transport amb raïes ja són d'aleshores.

Des d'un punt de vista del paisatge, el feudalisme va suposar una autèntica transformació del territori i es va caracteritzar majoritàriament per una gran diversitat d'espais oberts en favor de les pràctiques agroramaderes. Per aquesta raó la nova localització dels assentaments (morfologia i localització dels pobles) té per objectiu l'organització de l'espai rural, és a dir, la disponibilitat de les zones de conreu en sentit ampli ja que també incorporen l'aigua, les pastures i els boscos. Per tant, és un període decisiu de cara a la configuració del paisatge actual.

Per exemple, en aquest procés d'expansió de l'activitat agrícola, apareixen les bordes, que ara formen part del nostre paisatge quotidià i generalment es troben en el límit de l'abandonament de la pràctica ramadera. Durant l'edat mitjana es poden atribuir a un procés d'expansió econòmica que tingué lloc els segles XII-XIII i formaven part d'una estratègia de colonització, al marge dels assentaments preexistents, que perseguia l'especialització productiva, com ara l'olivocultura, la viticultura, la ramaderia, etc.

Figura 4.3. Les infraestructures lineals (carreteres, vies fèrries i línies elèctriques) formen part del paisatge actual i són fruit de l'evolució ocorreguda durant el segle XX

I és que per aconseguir obrir l'espai com es va fer durant l'edat mitjana a les zones de muntanya, fent desaparèixer el bosc de molts indrets (tant d'alçada com de fons de vall), va ser imprescindible que durant el període feudal es donessin un seguit de processos que permetessin la transformació del territori. Per això, juntament amb l'adaptació a les condicions ecològiques locals, hi va haver un procés de selecció d'espècies, les eines i les tècniques conegudes es van adaptar a cada lloc i, a més, tot sota un ordre polític i social que regia el procés de treball. En l'articulació d'aquest espai no només hi van participar els camps, prats i pastures que fins llavors s'havien explotat amb més o menys èxit. També es van començar a explotar llocs negats d'aigua en els fons de vall, com torberes i riberes inundables, practicant una agricultura del fang, espais que havien estat boscos i que ara s'obrien per a conrear i que fins llavors havien quedat al marge i pastures d'altitud, que es mantenien per mitjà del foc i durant aquest període es van incorporar de ple al sistema feudal.

Pel que fa als nuclis concentrats, no es pot saber fins que no hi hagi més excavacions arqueològiques si l'edat mitjana el que va fer va ser aprofitar els antics assentaments incorporant-los al domini feudal, semblaria el més lògic, o en va fundar de nous. De fet, les primeres esglésies documentades són assentaments al voltant de les quals s'organitza la residència i el lloc de treball, com per exemple a Sant Esteve de Servàs, al segle IX. En d'altres ocasions aparegueren assentaments integrats per dos nuclis homònims, la qual cosa denota certa relació i que un es forma amb posterioritat a un

altre. Un possible exemple el trobaríem al Pallars Sobirà en els pobles de Boldís Sobirà i Boldís Jussà. En d'altres ocasions, l'establiment d'una església local quan aquesta se situa al marge del nucli habitat, indica la impossibilitat dels temples per reorganitzar els assentaments fundats amb anterioritat. Un cas paradigmàtic d'aquest fet es troba a les esglésies romàniques (patrimoni de la humanitat) de la vall de Boí que es troben allunyades del nucli primigeni (Sant Climent i Santa Maria de Taüll es van consagrar el desembre de 1123). També podia passar que el nou nucli arribés per marginar l'ocupació anterior. Llessui a la vall d'Àssua en seria un exemple, en el que probablement al segle XII, al voltant de l'església i la sagrera es construí un nucli en el que els murs exteriors de les cases fan de muralla. Un fet semblant, però més fàcilment identificable per l'absència del nucli anterior es dona a València d'Àneu.

Hi ha evidències d'una gran crisi demogràfica, a mitjans del segle XIV, com a conseqüència de la epidèmia de la pesta negra que també va afectar la població de muntanya. En capbreus redactats un segle més tard encara és perceptible l'existència de nombroses explotacions agràries deshabitades.

A partir del segle XV, amb l'absorció per part del poder reial de les senyories comptals, es van començar a introduir mecanismes de control del territori més centralitzats. El fenomen del bandolerisme, que va sacsejar la societat catalana dels segles XVI i XVII, va tenir els seus orígens en la pèrdua de poder de la petita noblesa pirinenca, que es va exemplificar en l'enfrontament violent entre dues faccions rivals, els nyerros i els cadells. Amb la consolidació de les estructures estatals de les monarquies espanyola i francesa la frontera pirinenca fou sovint un escenari de conflictes. Les guerres de religió franceses van alterar la seguretat de molts sectors del territori pirinenc i la guerra dels Segadors fins i tot va modificar les seves fronteres polítiques. Al mateix temps es va intensificar l'explotació dels recursos naturals pirinencs, sobretot el ferro de les fargues –la gran indústria del territori– i les bigues obtingudes als boscos, que eren explotades per tractants de fusta o directament per l'estat. Aquesta incipient industrialització, complementada amb l'activitat ramadera transhumant, es va convertir en la base de les grans fortunes pirinenques. La pressió humana sobre el medi es va traduir sobretot en una gran desforestació, en uns segles –el XVIII i XIX– en què el creixement demogràfic va arribar al seu punt culminant. A partir de la segona meitat del segle XIX aquesta tendència es va començar a invertir i l'excedent poblacional va engreixar l'emigració cap a les pròsperes zones urbanes.

4.3.-Del segle XX fins a l'actualitat

El tombant del segle XX marca el principi d'un procés d'inflexió. Per una part, la indústria va descobrir les possibilitats energètiques dels rius i estanys pirinencs i els va explotar intensament. L'obertura de vies de comunicació i l'arribada del ferrocarril van trencar l'aïllament secular i van posar les bases per a la transformació irreversible de la societat tradicional. Els intents per adaptar-se als nous temps –l'exemple més clar fou el de la introducció de la vaca lletera i la creació d'indústries transformadores de la llet– es van mostrar, a la llarga, insuficients per garantir la supervivència d'una economia basada en la pagesia i en la ramaderia, activitats que s'han anat perdent, un fet que

s'ha traduït també en la davallada de la població permanent dels nuclis petits i més mal comunicats. Paral·lelament a la pèrdua de pes de les activitats primàries, avui s'experimenta una terciarització on el paisatge esdevé un actiu econòmic que atreu el turisme i que es veu modificat i condicionat per la pressió urbanística fruit d'aquesta atracció.

Per tant, diferents fets van modificar el poblament, l'economia i el paisatge durant el segle XX. A grans trets es poden explicar en dos períodes: l'anterior als anys seixanta-setanta i la posterior, amb l'arribada de la democràcia. Durant l'època moderna i sobretot la contemporània la continuada explotació dels recursos naturals (agricultura, ramaderia, silvicultura, mineria) va fer que la biomassa forestal reflexés diferents alts i baixos i això repercutí en el paisatge d'algunes valls que mantingueren un paisatge poc forestat. En general, durant aquests episodis es donaren diferents processos d'especialització al voltant d'activitats d'aprofitament de recursos naturals, que van ser els responsables de grans episodis de pertorbació forestal. En aquest sentit destaquen les masses arbòries de diferents valls concretes com la vall Ferrera, en la qual s'hi donà una intensa explotació metal·lúrgica del ferro, entre els anys 1750 i 1850, aproximadament, i alguns boscos tallats per abastir la flota de l'exèrcit de la Marina, si bé aquest és un tema encara poc conegut i estudiat. Aquests processos d'especialització, a més de suposar una reducció considerable dels recursos forestals, també van provocar diferents moviments de població que es movia a banda i banda dels Pirineus i vers altres parts de Catalunya, la qual cosa afavoria els intercanvis socioeconòmics i culturals. Un exemple evident són les diferents branques de la família Castellarnau que al voltant del negoci del ferro s'establiren entre la vall Ferrera i Tortosa.

Allà on aquestes activitats eren importants, els fluxos de població ocupada s'incrementaren i organitzaren una economia que ocupava una part de població especialitzada en alguna de les tasques però també de forma alternativa permeté la diversificació de part de la població local. Cal tenir en compte, a més, que l'especialització econòmica podia anar per valls i això es compaginà amb la gestió de les diferents cases fortes que estructuraren un món comunal que a finals del XIX principis del XX encara era força important. El cens poblacional amb més habitants a la zona data de 1860 i, malgrat es pugui posar en dubte, no deixa de ser cert que és un territori on hi vivia molta més població que en l'actualitat. Les activitats estaven basades en la mà d'obra i els processos d'especialització provocaven grans moviments. Un exemple d'un d'aquests episodis d'especialització també es troba a la vall Fosca a principis de segle XX (any 1911), quan un projecte de construcció hidroelèctrica va generar un moviment d'uns 4.000 treballadors que s'hi van desplaçar per construir un sistema hidroelèctric que en els extrems enllaçava el poble de Capdella a uns 1.300 m i l'estany de la Colomina a uns 2.400 m, així com els túnels que unien un gran conjunt lacustre entre 2.100 i 2.500 metres.

L'impacte d'una empresa d'aquestes característiques fou indubtable perquè canvià el poblament, el sistema econòmic i la percepció social del lloc. Només el fet de generar llocs de treball estables i pagar salaris setmanals ja era motiu suficient per alterar l'organització funcional de la vall Fosca. Durant aquest període es van perdre moltes terres de conreu, es va fer un nou nucli (central de

Capdella), es van portar serveis com el metge, l'oci per als treballadors (cinema, teatre, prostitució, etc.) i noves vies de comunicació. Aquests factors van transformar una vall que originàriament era ramadera.

Per això quan en aquesta vall, igual que a la resta, la Guerra Civil ho congelà tot, durant la postguerra la ramaderia i la fusta extreta dels boscos van fer que el territori es girés vers els propis recursos d'una manera força intensa i modifiqués el paisatge. Durant la segona meitat del segle XX també hi hagué altres processos d'aprofitament hidroelèctric semblants als de la vall Fosca, com per exemple el de la vall de Cardós que en l'actualitat és un complex únic a Europa, o tot el sistema de centrals hidroelèctriques que entre l'Alta Ribagorça i el Pallars Sobirà s'endinsen en el que és ara l'interior del Parc Nacional d'Aigüestortes i estany de Sant Maurici. En aquest procés d'especialització no es pot oblidar el paper que hi han jugat les pistes d'esquí com autèntics nuclis d'atracció, al voltant de les quals s'han donat bona part dels processos socioeconòmics i culturals més importants de finals del segle XX.

Si es té en compte que el traçat de les principals vies de comunicació «actuals» terrestres a l'interior de l'Alt Pirineu i Aran daten precisament de la segona meitat del segle XX s'entendrà la importància d'aquestes infraestructures que serviren per desplaçar maquinària a la zona i obriren el pas a l'arribada, però també a la sortida, de la gent. A partir dels anys seixanta del segle XX la industrialització de les grans ciutats va atraure un nombre considerable de població que abandonà el territori i se n'anà, bé cap a les grans ciutats, bé cap als pocs grans nuclis que hi ha situats als fons de vall principals. Un procés que s'accentuà sobretot amb l'arribada de la democràcia i la localització dels serveis en unes quantes poblacions claus (Vielha, Tremp, La Seu d'Urgell, Puigcerdà). També fou durant aquests darrers trenta anys del segle XX i els primers del XXI quan les polítiques de conservació del medi natural feren créixer el nombre d'espais naturals protegits (Pla d'Espais d'Interès Natural o PEIN, Llei 12/1985) i portaren grans Parcs Naturals (Cadí-Moixeró any 1983 i Parc Natural de l'Alt Pirineu any 2003) que s'uniren al Parc Nacional d'Aigüestortes i estany de Sant Maurici (any 1955), en una feina per preservar els valors naturals i ajudar al desenvolupament sostenible del territori.

En l'actualitat la crisi del sector agrícola, ramader i forestal provoca que aquest sigui un territori en el que el sector primari hi té poca presència i l'aposta per l'aprofitament dels recursos naturals es basi gairebé exclusivament en activitats de gaudi social i esportiu, com l'esquí, l'excursionisme o el ràfting. La dinàmica forestal comporta que cada vegada hi hagi més boscos i més biomassa forestal. Conviven dos móns en una mateixa realitat, el de la intensitat d'ús i el de l'abandonament.